

Fecr Yayınları: 826

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ DİN-SİYASET İLİŞKİSİ
-Mu'tezile-Hanefilik Bağlamında-

Dr. Hamza YEŞİLDAL

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
NY MATBAACILIK YAYINCILIK
KAĞITÇILIK TİC. VE SAN. LTD. ŞTİ.
Ostim OSB Mh. 1250 Cd. No: 24 Yenimahalle/ANKARA
Tel: (0533) 591 86 17 (Sertifika no: 50732)

1. Baskı: Mayıs 2024

ISBN: 978-625-6602-79-3

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

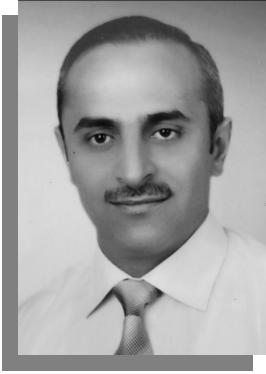
BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

-Mu'tezile-Hanefilik Bağlamında-

Dr. Hamza YEŞİLDAL

Ankara 2024

Dr. Hamza YEŞİLDAL

1974 yılında Trabzon Araklı'da doğdu. 1985 yılında Çamlıktepe Köyü'nde ilkokulu bitirdi. 1987 yılında Trabzon Sürmene Aşağı Çavuşlu Kur'an Kursu'nda hafızlığını tamamladıktan sonra 1995 yılında Araklı İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. 1996 yılında başladığı Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2001 yılında mezun oldu. Aynı yıl Kırıkkale Keskin ilçesinde aday İmam Hatip olarak göreve başladı. 2002 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Konya Selçuk Dini Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi'nde ihtisas eğitimine başladı ve 2005 yılında 12. dönem olarak mezun oldu. Bu arada 2002 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde başladığı Yüksek Lisans eğitimini "*Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'nin Kitâbu'z-Zîne Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihindeki Yeri*" adlı teziyle 2005 yılında tamamladı. 2005-2007 yılları arasında Çorum Sungurlu ilçe vaizi olarak görev yaptı. 2007-2012 yılları arasında Almanya Münih Din Hizmetleri Ataşeliği emrinde beş yıl süre ile Ingolstadt ve Eichstätt şehirlerinde koordinatör din görevlisi olarak çalıştı. Bu zaman zarfında misafir doktora öğrencisi olarak Katolische Universität Ingolstadt-Eichstätt Üniversitesinde Alman Dili ve Edebiyatı dersleri aldı. 2012 yılında Türkiye'ye dönerek Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Temel İslâm Bilimleri, İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalında doktora eğitimine başladı. 2012-2013 yılları arasında Ankara Etimesgut İlçe Vaizliği yaptı. 2013-2016 yılları arasında Ankara Sincan Cezaevi Vaizliği yaptı. 2016 yılında Uzman vaiz oldu. 2017-2022 yılları arasında İsviçre Bern Büyükelçiliği Din Hizmetleri Müşavirliği bünyesinde St. Gallen Wil Diyanet camiinde koordinatör din görevlisi olarak görev yaptı. 2022 yılında Ankara Müftülüğünde Baş vaiz oldu. 2022 yılında "*Büyük Selçuklular Döneminde Mu'tezile Ekolü*" adlı çalışmasıyla doktor ünvanını aldı. Halen Ankara Müftülüğü'nde Baş vaiz olarak görev yapmaktadır. Evli ve üç çocuk babası olan Yeşildal Arapça ve Almanca bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR -----	9
ÖN SÖZ -----	11
GİRİŞ -----	15
1. Metot ve Kaynaklar Hakkında-----	15
1.1. İzlenecek Metot-----	15
2. Kaynaklar-----	19
2.1. Mu'tezilî Kaynaklar-----	20
2.2. Diğer Kaynaklar-----	26
2. Mu'tezile Ekolü-----	35
2.1. Mu'tezile'nin Doğuşu ve Gelişim Süreci-----	39
2.2. Mu'tezile'nin Temel İlkeleri (Usûl-i Hamse)-----	47
2.2.1. Tevhit-----	49
2.2.2. Adalet-----	52
2.2.3. el-Va'd, ve'l-Va'îd-----	53
2.2.4. el-Menziletü Beyne'l-Menzileteyn-----	55
2.2.5. el-Emri bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Anî'l-Münker-----	58

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR'IN KURULUŞ DÖNEMİNDE SİYASAL İKTİDARIN MU'TEZİLE'YE YÖNELİŞİ -----	63
1. Selçuklular Öncesi Döneme Genel Bir Bakış-----	63
2. Selçuklular Dönemindeki Durum-----	68
2.1. Sosyo-Politik Durum-----	73
2.2. Kültürel ve İlmî Durum-----	79
2.3. Dinî Durum-----	82
2.4. Selçuklular Döneminde Mezhepler-----	86
2.4.1. İtikadî Mezhepler-----	91
2.4.2. Fikhî Mezhepler-----	100
3. Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile'nin Yeniden Canlanması-----	110
3.1. Tuğrul Bey'in Mu'tezilî-Eş'arî Çekişmesindeki Etkisi-----	116
3.2. Mu'tezilî Yükselişte Kündürî'nin Etkisi-----	124
3.2.1. Kündürî'nin Hayatı ve Siyasî Kimliği-----	130
3.2.2. Kündürî ve Mu'tezilî-Hanefî Kimliğinin Yeniden İnşası-----	139

3.2.3. Kündürî ve Nizâmülmülk'ün İcraatlarının Mukayese- si -----	144
3.2.4. Selçuklu-Abbâsî İlişkilerinde Kündürî'nin Etkisi----	157
3.2.5. Kündürî'nin Mu'tezilî Kimliği ve Şîlik'le İtham Edilmesi -----	166
3.2.6. Kündürî'nin Râfıza Karşıtlığı-----	172
3.2.7. Kündürî'nin Şâfiîlik-Eş'arîlik Karşıtlığı -----	177

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE KÜNDÜRÎ İLE BAŞLAYAN SELÇUKLU MİHNESİ SÜRECİ -----

1. Mu'tezile-Eş'arîlik İlişkisinin Arka Plan-----	183
2. Mu'tezilî-Hanefîler'in Kadılık Görevine Getirilmesi -----	187
3. Şâfiî ve Eş'arîler'in Takibe Alınması -----	194
3.1. İmam Eş'arî Aleyhtarlığı ve Şâfiî-Eş'arîler'e Yönelik Sür- günler -----	197
3.2. Abdülkerîm el-Kuşeyrî (465/1072)'nin Mağduriyeti ve Şikâyetü Ehli's-Sünne bi Hikâyeti mâ nâlehim mine'l-Mihne İsimli Risalesi-----	202
3.3. Ebû Bekir el-Beyhakî (458/1066)'nin Selçuklu Mihnesine Yönelik Mücadelesi-----	207
4. Selçuklu Mihnesinin Sonlandırılması-----	210
5. Nizâmîye Medreselerinin Kurulması ve Eş'arîliğin Zaferi-----	216
6. Sultan Mes'ud Döneminde (1134-1152) Mu'tezilî ve Eş'arî Düşünce -----	229

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU MİHNESİ SONRASI MU'TEZİLE -----

1. Horasan ve Mâverâünnehir'de Mu'tezile'nin Durumu -----	235
2. Mu'tezile'nin Var Olma Mücadelesi-----	250
2.1. Muhammed b. Abdillâh en-Nâsihî en-Nisâbûrî (984-1055)	254
2.2. Ali b. Hasan es-Sandalî en-Nisâbûrî (1091) -----	257
2.3. Ebu Yûsuf el-Kazvîni (1001-1095)-----	260
2.4. Ebû Mûdâr Muhammed b. Cerir el-İsfehânî (1113)-----	270
2.5. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (1144)-----	273
2.6. Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır el-Mutarrizî (1213)-----	280

3. Mu'tezile'nin Diğer Mezheplerle İlişkisi-----	282
3.1. Mu'tezile-Zeydiyye İlişkisi-----	283
3.2. Mu'tezile-Hanbelilik İlişkisi-----	289
3.3. Mu'tezile -Tasavvuf İlişkisi-----	293
4. Mu'tezile Karşıtlığının Artması-----	297
SONUÇ -----	307
KAYNAKÇA -----	313
DİZİN -----	337

KISALTMALAR

- age. : Adı geçen eser
b. : Bin
bkz. : Bakınız
bsk. : Baskı
byy. : Basım Yeri Yok
bty. : Basım Tarihi Yok
c. : Cilt
CÜİFD : Cumhuriyet Ünivesitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev. : Çeviren
DFİFM : Darü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed. : Editör
haz. : Hazırlayan
İA : İslâm Ansiklopedisi
krş. : Karşılaştırınız
m. : Milâdî
md. : Maddesi
ö. : Ölümü
s. : Sayfa
ss. : Sayfalar
thk. : Tahkik eden
TTK. : Tütük Tarih Kurumu
vb. : Ve benzeri
vd. : ve devamı
yy. : Yüzyıl
Yay. : Yayınları, Yayıncılık

ÖN SÖZ

İslâm Mezhepleri Tarihi, siyasî ve itikadî İslâm düşünce ekollerini inceleyen bir bilim dalıdır. İslâm düşüncesinde geçmişte derin izler bırakan ve etkileri günümüze kadar devam edip gelen pek çok mezhep bulunmaktadır. Bu ekollerin çeşitli yönleriyle ele alınıp incelenmesi günümüz dünyasını anlamada önemli birer etkidir. Çünkü günümüzde ortaya çıkan birtakım dinî hareketlerin tarihte etkili olan bu ekollerle şu ya da bu şekilde bir ilişkisi olduğu açıktır. Bu bağlamda Mu'tezile ekolünün son yıllarda üzerinde en çok araştırma yapılan İslâm mezheplerinden biri olduğu görülmektedir. Gerek Müslüman çevrelerde gerekse müsteşriklerce yapılan araştırmalarla Mu'tezile ekolü, yeniden araştırmacıların ilgi alanı olmayı başarmıştır. Biz de bu araştırmamızda Mu'tezile mezhebinin Büyük Selçuklular dönemindeki inişli-çıkışlı serüvenini ele alarak, ekolün bu dönemdeki durumunu irdelemeye ve daha sonraki dönemlerde bunun yansımalarını analiz etmeye çalıştık.

Bu çalışma giriş ve üç ana bölümden müteşekkildir. Giriş bölümünde önce araştırmacının genel çerçevesi ele alınmış, izlenecek metot üzerinde durulmuş ve kaynaklar değerlendirilmiştir. Ardından Mu'tezile ekolünün doğuşu ve temel ilkeleri üzerinde durularak, ekolün Selçuklu öncesi dönemde başlayan serüveni analiz edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra ekolün zihniyet analizi yapılarak İslâm düşünce sistemine kazanımları üzerinde durulmuştur. Zira Mu'tezile ekolü, felsefî birikimi, akılcı sistemi ve İslâm'ı anlama metodolojisi açısından pek çok araştırmacı tarafından çeşitli araştırmalara konu olmuş, farklı değerlendirmelerle karşılaşmıştır.

Birinci bölümde Büyük Selçuklular döneminde ülke coğrafyasındaki mezhebi durum ele alınmış, mezhepler arası ilişkiler irdeelenmiş ve özellikle Sultan Tuğrul Bey döneminde vezir Amî-

dülmülk Kündürî mahareti ile Mu'tezile ekolünün yükselişi konu edilmiştir.

İkinci bölümde yine vezir Kündürî'nin uygulamaya koyduğu Selçuklu Mihnesi ele alınmış, devlet kadrolarında Hanefî-Mu'tezilîler'e öncelik verilirken Eş'arî-Şâfiîler'in maruz kaldıkları dışlanma politikaları ve bunların sebepleri ile sonuçları üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde ise Tuğrul Bey sonrası Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde vezir Nizâmülmülk'ün tasarrufları ile önceki dönemde devlet kadrolarından dışlanan ve bölgesel bazda kendini korumaya çalışan Mu'tezile'nin yeniden toparlanma çabaları ve bu çabalarda öne çıkan önemli Mu'tezilî müellifler irdelemiş, bunun yanında ekolün diğer İslâm mezhepleri ile olan ilişkileri ele alınmıştır.

Şüphesiz Mu'tezile ekolünü ele alan birçok çalışma yapılmıştır ve yapılmaya da devam etmektedir. Fakat tüm çalışmalara rağmen gün yüzüne çıkarılması gerektiğini düşündüğümüz bir dönem vardır ki bu da Büyük Selçuklular dönemindeki Mu'tezile'nin inişli çıkışlı bir görünüm arz ettiği zaman dilimidir. Zira bu dönemde Mu'tezile, devlet desteğini arkasına aldığı anda diğer mezhep mensuplarına gücünü baskıcı bir şekilde hissettirmiş, Hanefîlik'le birlikte hareket ettiği sürece bu gücünü korumuştur. Fakat devlet desteğini kaybedince ve Hanefî kesimin desteği de kesilince güç kaybına uğramış, şahıslar bazında bölgesel olarak toparlanma çabalarına rağmen bunu tam anlamıyla başaramamış ve zamanla Zeydiyye mezhebine kayma eğilimi göstermiştir.

Her bilimsel çalışmanın ortaya çıkmasında birtakım zorluklarla karşılaşmak son derece doğaldır. Bu çalışma bu zorlukların hepsini içermenin yanında fazladan bir zorluk daha içermektedir ki o da bu çalışmanın, yurtdışında (İsviçre) bulunduğum zaman zarfında yapılmış olmasıdır. Zira ihtiyaç duyulan kaynağa kolayca ulaşma imkânının olmadığı bu süreç, çalışmanın sona ermesini de geciktirmiştir. Pandemi sürecinin olumsuz etkisiyle ülkeler

arası seyahat etmenin zorlukları da bir araya gelince, kaynak temin etme ve çalışmayı devam ettirme, oldukça zorlaşmıştı. Fakat her türlü olumsuz şartlara rağmen sabır ve metanetle çalışma hitama erdirildi.

Bir çalışmanın başlangıcından sonuç aşamasına kadar her şeyden önce sabır ve gayret gerekir, fakat bazen bunlar da yetersiz kalır. Bu çalışmanın tamamlanmasında birden fazla kişinin emeği vardır. Burada hepsine gönülden teşekkür etmek görevimizdir. Ancak çalışmanın omurgasının ortaya çıkması ve neticelenmesinde emeği geçenleri özellikle belirtmem gerekir. Başta, bu çalışmayı her aşamasında kontrol eden ve yöneten değerli hocam Prof. Dr. Osman Aydınlı'yı zikretmem gerekir. Ayrıca akademik hayatımın hemen her aşamasında beni cesaretlendiren, destek olan değerli hocam Prof. Dr. Sönmez Kutlu'ya teşekkür ederim. Yine Türkiye'de birçok akademisyenin yetişmesinde emeği olan ve İslâm Mezhepleri Tarihi alanında Türkiye'deki sayılı bilim adamlarından değerli hocam merhum Prof. Dr. Hasan Onat'ı rahmetle yâd ediyorum.

Gayret bizden, muvaffâkiyet Allah'tandır.

Dr. Hamza YEŞİLDAL
Wil/S. Gallen/İsviçre